

УДК 347.965

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v051.2023.15>

Мудрик Богдан Ігорович,

аспірант 2-го року навчання Юридичного факультету

Приватний вищий навчальний заклад "Європейський університет"

ORCID ID: 0009-0001-5175-8829

ПРАВОВИЙ СТАТУС АДВОКАТА ЯК ПРЕДСТАВНИКА У СФЕРІ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Вступ. Адвокатура в Україні грає одну з найбільш ключових ролей у процесі належного забезпечення захисту прав, свобод та законних інтересів громадян. Адвокати здійснюють представництво своїх клієнтів у судових засіданнях, перед державними органами та підприємствами, забезпечують захист підозрюваних та обвинувачених у кримінальних провадженнях. Незважаючи на те, що згадані вище аспекти діяльності складають досить вагомий частку серед загального спектру видів адвокатської практики, у зв'язку з чим вивченню особливостей та специфіки кожного із них було присвячено не одну сотню статей та наукових досліджень. Однак, передбачені законодавством повноваження адвокатів у межах їх професійної діяльності не обмежуються виключно лише передбаченими вище опціями.

У суспільстві історично досить давно сформувався та досі існує достатньо великий масив правових відносин, юридичний зміст яких не передбачає жодних взаємодій із органами судової системи чи будь-якого виду державними органами, підприємствами або організаціями, а виникає та реалізується безпосередньо між фізичними особами, зумовлюючи їх приватно-правовий характер, і, як наслідок, передбачаючи їх нормативне врегулювання приписами та положеннями цивільного права, як галузі права матеріального, а не процесуального. У зв'язку з цим постає логічне питання, яким чином законодавство нашої країни врегульовує правовий статус адвоката, як представника саме в межах цивільних правовідносин?

Проблематика правового статусу адвоката та його участі, як представника у цивільних правовідносинах, досліджувалась низкою вчених-пра-

вознавців. Зокрема, значний вклад у вивчення проблематики адвокатури зробив Заборовський В.В. Правовому статусу адвоката у сфері цивільного права неодноразово присвячували свою увагу Чижмарь К.І., Фурса С.Я., М. Бондарева, С. Рабовська. Особливості участі адвоката у окремих видах цивільних правовідносин (укладання нотаріальних договорів) досліджувала Бондар І.В. Проте, слід відзначити, що ці дослідники є представниками правової школи, яка виділяє нотаріальне право та процес, як окрему галузь права, і саме в межах цієї концепції вивчала специфіку здійснення адвокатом представництва інтересів клієнта в цивільному праві, що, на нашу думку, є додатковим аргументом на користь того, що дослідження цієї частини юридичної науки та практики є недостатнім та таким, що не розкриває достатньою мірою усієї специфіки досліджуваного питання.

Тому метою цього наукового дослідження є вивчення правового статусу адвоката, як представника, у сфері цивільних правовідносин, оскільки саме права, обов'язки, законні інтереси та гарантії їх дотримання, як невід'ємні складові цього правового поняття, лежать в основі належної реалізації адвокатом повноважень, передбачених профільним законодавством.

Методи. Методологічною основою дослідження є загальні та спеціальні методи наукового пізнання. Системний метод було застосовано при визначенні загальних засад функціонування інституту адвокатури в Україні. За допомогою формально-юридичного методу було встановлено порядок нормативно-правового регулювання провадження представницької діяльності адвоката в рамках цивільних правових відносин за

законодавством України. Порівняльно-правовий метод було використано в процесі проведення аналізу особливостей правового регулювання зазначеної проблеми в законодавстві, а також існуючих станом на сьогоднішній день наукових досліджень з цієї тематики.

Виклад основного матеріалу. Конституція України у статті 131² встановлює, що для надання професійного правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської практики в Україні визначаються законом. Крім того, виключно адвокат здійснює представництво іншої особи у суді, а також захист у кримінальному провадженні [2].

Відповідні положення, викладені у Основному Законі країни, встановлюють виключну важливість статусу адвоката та адвокатури в цілому, як невід'ємного елемента правової системи, що покликана забезпечувати надання належного рівня захисту прав, свобод та законних інтересів громадян.

Однак, уже на цьому етапі слід відзначити, що Конституція, хоча й має на меті своїми нормами відобразити лише конституційні засади адвокатської діяльності та передбачає подальше конкретизування правових основ функціонування адвокатури на рівні окремого закону, проте водночас в межах згаданої статті 131² також було закріплено поняття так званої «монополії адвокатури», або ж обов'язковості участі адвоката, як представника, в межах процесуально-правових відносин, що виникають під час розгляду різного роду спорів або в рамках кримінального обвинувачення.

Таким чином, фактично, саме процесуальне представництво, як вид адвокатської діяльності, було виведено на авансцену та, відповідно, створило потребу у детальнішому нормативному врегулюванні цього виду діяльності та його науково-теоретичному дослідженні. Водночас, здійснення представництва у інших суспільно-правових відносинах все ще потребує більш ретельного вивчення.

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» у ст. 1 встановлює три види адвокатської діяльності: захист, представництво та інші види адвокатської діяльності [5]. Захист стосується участі адвоката в межах кримінального чи адміністративного провадження, тому не розглядатиметься в рамках цього дослідження.

Одночасно, п. 9 ч. 1 ст. 1 вказаного нормативно-правового акту встановлює, що пред-

ставництво, як вид адвокатської діяльності, охоплює досить значний перелік правових відносинах, у яких адвокат може організовувати надання правничої допомоги, в тому числі, не лише в межах цивільного, господарського, адміністративного, конституційного судочинства, але й в інших державних органах, установах та організаціях, а й також перед фізичними та юридичними особами [5].

О. Заруцький, провівши аналіз положень вищезгаданого нормативно-правового акту, у своєму дослідженні приходиться до логічного висновку, що закон встановлює той факт, що перелік видів адвокатської діяльності є, фактично, невичерпним, оскільки у статті 19 зазначено, що адвокат має право займатись також іншими видами адвокатської діяльності, які не заборонені законом [8].

Саме ця норма передбачає законодавчу можливість адвокатам брати участь у наданні професійної правничої допомоги клієнтам не лише у судових процесах чи в рамках кримінального або адміністративного провадження, але й при врегулюванні їхніх приватно-правових питань, що виникають, в тому числі, й у сфері цивільних правовідносин.

На цьому етапі для цілей дослідження видається необхідним провести розмежування поняття цивільних та цивільно-процесуальних відносин, оскільки здійснення адвокатом представництва у межах кожного з вказаних видів правовідносин має свої особливості, зміст яких пропорційно залежить саме від сутнісних характеристик кожного із згаданих видів відносин.

Відповідно до ст. 1 Цивільного кодексу України цивільні відносини – це майнові та особисті немайнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників [3].

На противагу, Цивільний процесуальний кодекс (надалі – також ЦПК) не містить нормативно визначеного поняття цивільних процесуальних відносин, а у статті 1 кодексу зазначено, що він визначає юрисдикцію загальних судів щодо цивільних спорів та інших справ, встановлює порядок здійснення цивільного судочинства [4]. Водночас, дослідники цієї галузі права сформували наступні підходи до визначення даного виду правових відносин.

М.Й. Штефан вважає, що цивільні процесуальні правовідносини – це врегульовані нормами цивільного процесуального права відносини, що виникають між судами як між собою, так і з учас-

никами процесу – громадянами і організаціями в цивільному судочинстві [13].

Всупереч цьому, В.В. Комаров визначає цивільні процесуальні правовідносини як такі, що виникають на основі норм цивільного процесуального права, індивідуалізовані суспільні зв'язки між судом, що здійснює правосуддя, та учасниками цивільного процесу, які характеризуються наявністю юридичних прав і обов'язків, що забезпечують правильний і швидкий розгляд та вирішення цивільних справ [9].

Таким чином, можна дійти висновку, що основна відмінність цивільних та цивільно-процесуальних відносин полягає саме у характері взаємодії між суб'єктами, котрі беруть у них участь. Так, серед основних засад цивільних процесуальних відносин законодавець у п. 3 ст. 3 ЦПК виділяє змагальність сторін, тобто, кожна сторона має право надати суду ту кількість доказів, яку вважатиме достатньою для доведення власної позиції, та рівність учасників судового процесу перед законом та судом, що означає те, що сторони, маючи однакові права та обов'язки, мають рівнозначні можливості для того, щоб довести позицію, з якою вони виступають [4]. Отже, суть рівності учасників у розумінні цивільного процесуального законодавства полягає у тому, що учасники процесу є рівними між собою саме в межах реалізації принципу змагальності процесу, тобто під час доведення власної позиції під час розгляду цивільного спору.

На противагу, у цивільних відносинах учасники виступають між собою на рівних умовах впродовж усього процесу взаємодії під час реалізації своїх прав, законних інтересів чи дотримання обов'язків, адже, як було зазначено вище у посиланні на норми ЦК, саме юридична рівність, як така, є невід'ємною складовою частиною таких відносин. Крім цього, також грає роль наявність вільного волевиявлення в межах цивільних правовідносин, що передбачає відсутність будь-якого роду примусу, що навпаки, не є можливим у відносинах цивільно-процесуальних, де саме рішення суду, що ухвалюється за наслідками розгляду спору, є обов'язковим до виконання сторонами процесу.

Оскільки правовий статус адвоката, як представника, у цивільно-процесуальних правовідносинах достатньо вичерпно врегульований на нормативно-правовому рівні, а також детально вивчений на науково-дослідному рівні, в межах цього дослідження ми сконцентруємо свою увагу саме на встановленні особливостей правового

статусу адвоката, як представника, у сфері цивільних правовідносин.

Перш за все, слід дослідити правову природу представництва, як цивільно-правового інституту, відповідно до цивільного законодавства України та порівняти її із поняттям представництва, як одного із видів діяльності, передбачених Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Відповідно до ч. 1 ст. 237 ЦК представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Ч. 3 вказаної статті встановлює, що представництво виникає на підставі договору, закону, акта органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства [3].

Водночас, враховуючи поняття представництва, як одного з видів адвокатської діяльності, яке закріплено у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та визначено якого вже було дано в межах даної статті, можна дійти висновку, що інститут представництва згідно з цивільним правом та представництво, як передбачений законодавством про адвокатуру вид адвокатської діяльності, співвідносяться між собою як загальна та спеціальна правові норми, а, отже, для аналізу правового статусу адвоката, як представника у цивільному праві, в першу чергу слід послуговуватись саме положеннями профільного законодавства.

Як зазначає П.В. Хотенець у своєму дисертаційному дослідженні, поняття «статус адвоката» включає в себе права й обов'язки адвоката, відповідальність та гарантії його діяльності [15].

У своїй дисертації на здобуття ступеню доктора наук Заборовський В.В. звертає увагу на те що, права та обов'язки є вихідними та загальноприйнятими елементами, які в сукупності з правовими гарантіями та відповідальністю забезпечують необхідну універсальність, системність та дієвість такої категорії як правовий статус адвоката [6].

Вважаємо, що питання відповідальності та гарантій діяльності адвоката повинно бути предметом окремого дослідження, оскільки, хоча й є частиною правового статусу адвоката, однак, на думку автора, прописані у законодавстві таким чином, що поширюються на усі галузі права та не змінюють свої сутнісні характеристики в залежності від кожної конкретної галузі права, у якій адвокат провадить свою професійну діяльність, а тому,

розкриваючи тему правового статусу адвоката у сфері цивільних відносин, зосередимо свою увагу перш за все на його правах та обов'язках, як суб'єкта даного виду суспільних відносин.

Питання прав та обов'язків адвоката врегульовуються відповідними положеннями статей 20 та 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Варто відзначити, що вказані вище правові норми лише закріплюють перелік прав, якими може користуватись адвокат в межах своєї професійної діяльності, та перелік обов'язків, яких він зобов'язаний дотримуватись, однак, нормативні визначення цих понять у законодавстві відсутні, тому виникає потреба звернутись до існуючих наукових досліджень та встановити, які підходи сформували вчені-правники стосовно даного питання.

Так, Т. С. Фещук робить висновок, що професійні права адвоката – це визначені законом межі допустимої поведінки адвоката, зумовлені особливостями його правового статусу та діяльності щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги [14].

Маслюк О.В. зазначає, що права та обов'язки захисника є стрижнем його процесуального статусу, який, у свою чергу, являється «дзеркалом» його правового положення в кримінальному провадженні в цілому [11]. Видається доцільним погодитись з тим, що відповідну позицію можна ретранслювати не лише на представництво адвокатом у межах кримінального провадження, але й у матеріальних галузях права, у тому числі, що стосується цивільного права.

Погоджуємось з думкою Бубенко М.Б., яка зазначає, що права адвоката – це не засоби, які необхідні лише йому самому. Відповідно, кожне порушення професійних прав і гарантій адвоката водночас можна назвати порушенням прав людини його клієнта. Права адвоката встановлені в інтересах як особи-клієнта, так і усього суспільства в цілому. Адвокат, реалізуючи свої професійні права, сприяє повноті, всебічності, об'єктивності судочинства [1].

С. Компанейцев під професійним обов'язком адвоката пропонує розуміти «діяльність адвоката, пов'язану з реалізацією його функцій, що відображає глибоке усвідомлення необхідності професійного захисту інтересів особи, реалізується через сферу особистих і професійних якостей адвоката та базується на принципах моралі, які склались в адвокатурі» [10, с. 183].

Стаття 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає наступний перелік професійних прав адвоката:

1) звертатися з адвокатськими запитами, у тому числі щодо отримання копій документів, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб (за згодою таких фізичних осіб);

2) представляти і захищати права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб у суді, органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, громадських об'єднаннях, перед громадянами, посадовими і службовими особами, до повноважень яких належить вирішення відповідних питань в Україні та за її межами;

3) ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для адвокатської діяльності документами та матеріалами, крім тих, що містять інформацію з обмеженим доступом;

4) складати заяви, скарги, клопотання, інші правові документи та подавати їх у встановленому законом порядку;

5) доповідати клопотання та скарги на прийомі в посадових і службових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги;

6) бути присутнім під час розгляду своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів та давати пояснення щодо суті клопотань і скарг;

7) збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їх згодою;

8) застосовувати технічні засоби, у тому числі для копіювання матеріалів справи, в якій адвокат здійснює захист, представництво або надає інші види правничої допомоги, фіксувати процесуальні дії, в яких він бере участь, а також хід судового засідання в порядку, передбаченому законом;

9) посвідчувати копії документів у справах, які він веде, крім випадків, якщо законом встановлено інший обов'язковий спосіб посвідчення копій документів;

10) одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань;

11) користуватися іншими правами, передбаченими цим Законом та іншими законами [5].

Провівши узагальнений аналіз вище згаданих нормативних положень, можна дійти кількох висновків.

По-перше, законодавець навіть у профільному законодавстві при визначенні професійних прав адвоката робить акцент на тих правах, які стосуються здійснення представництва інтересів громадян саме у судах та перед органами державної влади, в тому числі в частині здобування необхідних відомостей та розробки відповідних документів.

Другий висновок слідує з першого та полягає у тому, що у законодавстві фактично відсутнє закріплення відповідних прав адвоката, які б дозволяли належним чином провадити професійну представницьку діяльність у тих сферах суспільних відносин, які не передбачають жодних взаємодій із державними органами, дотримання деяких процесуальних порядків та фактично перебувають у полі нормативного врегулювання положеннями приватного права, суть якого полягає саме у відсутності будь-якого роду спорів та потребі відстоювати певну позицію на основі та за рахунок зібраної та наданої доказової бази.

Безумовно, слід погодитись з тим, що відображений у сучасному законодавстві підхід до питання професійних прав адвокатів є досить виправданим, оскільки розгляд справ у суді є комплексним юридичним явищем, котре включає в себе не лише потребу бути безпосередньо присутнім на судових засіданнях та висловлювати свою позицію, а й включає в себе значний масив підготовчих заходів щодо збору інформації та доказів, які таку позицію підтверджують, що зумовлює потребу у забезпеченні законодавчого врегулювання можливостей адвокатам надавати професійну правничу допомогу на всіх стадіях процесу.

Проте, відсутність у законодавчій базі положень, які б врегулювали права адвоката, як представника, саме у матеріальних галузях права, ускладнює можливість повноцінної реалізації інституту адвокатури покладених на нього функцій стосовно захисту прав, свобод та законних інтересів громадян. На нашу думку, це ускладнення полягає у тому, що відсутність прямого закріплення таких положень дає простір для довільних трактувань існуючого законодавства, що може нести в собі потенційну загрозу як допущення помилок при організації захисту інтересів клієнта, так і цілеспрямованих зловживань на шкоду громадянам та суспільному інтересу.

Частина 1 статті 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» закріплює пере-

лік професійних обов'язків адвоката. До них, зокрема, належать:

- 1) дотримуватися присяги адвоката України та правил адвокатської етики;
- 2) на вимогу клієнта надати звіт про виконання договору про надання правничої допомоги;
- 3) невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів;
- 4) підвищувати свій професійний рівень;
- 5) виконувати рішення органів адвокатського самоврядування;
- 6) виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством та договором про надання правничої допомоги.

Частина 2 цієї ж статті встановлює перелік заборон, які накладаються на адвокатів у їх діяльності, а саме:

- 1) використовувати свої права всупереч правам, свободам та законним інтересам клієнта;
- 2) без згоди клієнта розголошувати відомості, що становлять адвокатську таємницю, використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб;
- 3) займати у справі позицію всупереч волі клієнта, крім випадків, якщо адвокат впевнений у самообмові клієнта;
- 4) відмовлятися від надання правничої допомоги, крім випадків, установлених законом.

Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 21 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», адвокат забезпечує захист персональних даних про фізичну особу, якими він володіє, відповідно до законодавства з питань захисту персональних даних [5].

Аналізуючи викладені вище правові положення, варто звернути увагу на той факт, що вони, на нашу думку, здебільшого опосередковано стосуються виконання адвокатами їхніх безпосередніх функцій та завдань з організації надання професійної правової допомоги, натомість більша увага звертається тим обов'язкам, які мають на меті забезпечити належний рівень послуг, що надаються, шляхом покладення на адвокатів зобов'язань з дотримання ними Правил адвокатської етики, присяги адвоката, підвищення їх професійного рівня та виконання рішень органів адвокатського самоврядування.

В контексті даного питання хочемо погодитись з позицією Заборовського В.В. та Бисаги Ю.М., котрі у своєму дослідженні зазначають, що «професійні обов'язки адвоката містяться, зокрема в положеннях Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (насамперед, у ст. 21

Закону) та Правилах адвокатської етики [20]. Як зазначає О. Гурич, у Правилах адвокатської етики конкретизують обов'язки, передбачені Законом, та збільшується їх обсяг, оскільки майже в кожній їх статті містяться обов'язки адвоката [21, с. 265]. Таке твердження О. Гурич заслуговує на увагу, оскільки український законодавець, розкриваючи ті чи інші аспекти професійної діяльності адвоката, здебільшого звертає увагу на діяння, які адвокат має здійснити або ж які йому забороняється вчиняти» [7].

Тобто, можна констатувати факт, що законодавець не встановлює конкретних обов'язків для адвокатів залежно від галузей права та видів їх професійної діяльності, перекладаючи врегулювання цього питання на відповідні профільні нормативно-правові акти, а також договір про надання правової допомоги між адвокатом та клієнтом, у якому обидві сторони можуть погодити та викласти ті конкретні зобов'язання, виконання яких клієнт бажає та очікує від адвоката.

При цьому, звертаючись до Правил адвокатської етики, слід відзначити, що у цьому документі, на противагу Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» присутній розподіл правил за критерієм осіб, відносини з якими будує адвокат. Так, Розділ III встановлює порядок відносин адвоката з клієнтами, а Розділ IV закріплює правила відносин адвоката з судом та іншими учасниками судового провадження [12].

Таким чином, що у законодавстві, що у документах адвокатського самоврядування відсутні положення, котрі б регулювали особливості правового статусу адвоката при здійсненні представництва у цивільних правовідносинах, а також тих, котрі б встановлювали порядок та правила відносин адвоката з фізичними чи юридичними особами, які виступають контрагентами клієнта.

Висновки. Інститут адвокатури є невід'ємною складовою у системі захисту прав, свобод та законних інтересів громадян. Законодавство України передбачає можливість громадян звертатись за правовою допомогою до адвокатів з достатньо широким спектром питань.

Проте, якщо представництво чи захист адвоката у судових процесах чи кримінальному/адміністративному провадженні є достатньо врегульованим у чинній нормативно-правовій базі, то участь адвоката у цивільних відносинах потребує більш детального законодавчого регулювання. Зокрема, видається доцільним деталізувати правовий статус адвоката як представника у цивільних правовідносинах, не лише у законодавстві про адвокатуру, але й у цивільному законодавстві зокрема.

Серед питань, які потребують першочергового вирішення, можна виокремити конкретизацію прав адвоката у такого роду відносин у межах профільного Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також у Правилах адвокатської етики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Діяльність адвоката щодо реалізації своїх професійних прав / М. Б. Бубенко. – Отримано з https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/258-261_17.pdf.
2. Конституція України / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
4. Цивільний процесуальний кодекс України / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст.492.
5. Закон України "Про адвокатуру та адвокатську діяльність" / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.
6. Заборовський В. Правовий статус адвоката в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави в Україні : дис канд. юрид. наук : 12.00.10. 2017
7. Заборовський В., Бисага Ю. Професійні обов'язки як необхідний елемент структури правового статусу адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Т. 2, № 45. С. 145.
8. Заруцький О. Щодо Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». *Права людини в Україні*. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL: <https://khp.org/1346404980>.
9. Комаров В. Цивільний процес. Харків : Юрид. думка.
10. Компанейцев С. Деонтологічні засади діяльності адвокатів в Україні : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ.
11. Маслюк О. Права адвоката-захисника в контексті спростування підозри (обвинувачення): сучасний стан та шляхи вдосконалення. *Наше право*. 2017. № 4. С. 129–134.
12. Правила адвокатської етики / З'їзд адвокатів України. 09.06.2017.
13. Штефан М. Цивільне процесуальне право України. Академічний курс. Київ : Концерн "Вид. Дім "ІнЮре", 2005. 624 с.
14. Фещук Т. Поняття та система професійних прав адвоката в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2016. С. 382–386.
15. Хотенець П. Правовий статус адвоката в Україні : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків.

